

Το οικονομικό, κοινωνικό και
ιδεολογικό πλαίσιο της εκβιομηχάνισης
στην Ελλάδα

(1833-1940)

Βιομηχανία και Ανάπτυξη

Μια από τις προκαταλήψεις της ελληνικής ιστοριογραφίας είναι η σημασία που έχουμε αποδώσει στην εκβιομηχάνιση της χώρας, την καθυστέρησή της, τις αποτυχίες της και την αποβιομηχάνιση της μετά την δεκαετία του 1980.

Ωστόσο οι περισσότεροι από εμάς δεν μπορούμε ακόμη να διανοηθούμε ότι σε λίγα χρόνια η βιομηχανική εποχή θα θεωρείται απλώς μια σύντομη και παροδική περίοδος της ιστορίας της ανθρωπότητας, μια περίοδος μεταβατική, που οδήγησε στην κοινωνία της πληροφορίας και στην οικονομία των υπηρεσιών.

Όμως τον 19ο αιώνα, στην πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης στην Αγγλία και σε ορισμένες άλλες χώρες, ήταν τόσο ραγδαίες και εντυπωσιακές οι εφευρέσεις, οι τεχνολογικές εφαρμογές, η οικονομική ανάπτυξη και οι κοινωνικές μεταβολές, ώστε οι άνθρωποι πίστεψαν ότι είχαν πλέον φτάσει στο ύψιστο και τελευταίο στάδιο της «προόδου», ότι ολόκληρη η υφήλιος θα μετατρέποταν σε έναν απέραντο βιομηχανικό κόσμο, του οποίου η οικονομία θα αναπτυσσόταν στο εξής και για πάντα χάρη στη βιομηχανία.

Η πρωτογενής παραγωγή (αγροτική οικονομία, ορυχεία) και η τριτογενής παραγωγή (εμπόριο και λοιπές υπηρεσίες) θεωρήθηκαν τομείς δευτερεύοντες και υπηρετικοί της βιομηχανίας.

Κι όμως βασικές εφευρέσεις και επιτεύγματα της βιομηχανικής εποχής όπως οι σιδηρόδρομοι, ο τηλεγράφος και τα τηλέφωνα που συνέβαλαν στην ανάπτυξη των μεταφορών των συγκοινωνιών και των επικοινωνιών ήρθαν να καλύψουν την διαρκώς δευρυνόμενη παραγωγή όλων των τομέων της οικονομίας και την ζήτηση τους για νέες μεθόδους μεταφορών, επικοινωνίας και οργάνωσης.

Με άλλα λόγια όπως θα ήταν αδύνατη χωρίς την βιομηχανία η αλματώδης ανάπτυξη των άλλων δύο τομέων, έτσι και αντιστρόφως: η εκβιομηχάνιση θα ήταν αδύνατη χωρίς την παράλληλη ανάπτυξη της πρωτογενούς παραγωγής και των υπηρεσιών, ποιοτική και ποσοτική.

«Εκβιομηχάνιση»

Ο όρος εκβιομηχάνιση δεν σημαίνει απλώς την ύπαρξη ορισμένων βιομηχανιών..

Σημαίνει ότι ο τομέας αυτός, με τη σημασία της παρουσίας του, αν όχι με την αξία της παραγωγής του, υπερσκελίζει τους άλλους τομείς, τον πρωτογενή (παραγωγή της υπαίθρου και μεταλλεία, ορυχεία, λατομεία) και τον τριτογενή (υπηρεσίες δηλαδή· για την εποχή που εξετάζουμε το εμπόριο).

Προπάντων όμως σημαίνει την δημιουργία ενός μηχανικά εξοπλισμένου εργοστασιακού συστήματος που παράγει τόσο μεγάλες ποσότητες και με κόστος που μειώνεται τόσο γρήγορα ώστε να μην εξαρτάται πλέον από την υπάρχουσα ζήτηση αλλά να δημιουργεί τη δική του αγορά.

Η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα

Μια γενική θεώρηση

Κάθε προσπάθεια για την μελέτη του φαινομένου της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα έρχεται αντιμέτωπη με το πρόβλημα της καθυστέρησης της οικονομίας της σε σχέση με την ανάπτυξη που σημείωσαν άλλα ευρωπαϊκά κράτη κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης.

Μετά το 1830 η ελληνική οικονομία ανασυγκροτείται από τις καταστροφές της επανάστασης και παρουσιάζει εντυπωσιακές ποσοτικές μεταλλαγές.

Η παραγωγή πολλαπλασιάζεται, το εμπόριο επεκτείνεται, τα εμπορικά και χρηματιστικά δίκτυα απλώνονται σε ολόκληρη την επικράτεια, οι πόλεις και κυρίως η πρωτεύουσα μεγαλώνουν και ακμάζουν ο δημόσιος τομέας γιγαντώνεται.

Το νέο αυτό σύστημα χαρακτηρίζεται από έντονο εκχρηματισμό της οικονομίας και εντονότατη παρουσία καπιταλιστικών σχέσεων.

Δεν δημιουργείται όμως αυτή η κυριαρχία του βιομηχανικού καπιταλισμού στο συνολικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα που θα σήμαινε και ένα καθολικότερο ποιοτικό εκσυγχρονισμό..

Ωστόσο παρά τα προβλήματα της καθυστέρησης μπορούμε να μιλάμε για διαδικασία εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα μια διαδικασία που οι αρχές της τοποθετούνται στα 1860.

Πρόκειται για μια διαδικασία που οι ιδιομορφίες της χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία και κοινωνία μέχρι και τις μέρες μας.

Μια σειρά παράγοντες κύριοι ή δευτερεύοντες συνέβαλλαν στο να προσλάβει το φαινόμενο αυτό τις ιδιαίτερες μορφές της.

Τους παράγοντες αυτούς θα πρέπει να τους αναζητήσουμε τόσο στο οικονομικό και κοινωνικό αλλά και στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο.

Θα επιχειρήσουμε με συντομία να περιγράψουμε τους κυριότερους από αυτούς.

Οι προϋποθέσεις της εκβιομηχάνισης τον 19ο αιώνα

1. Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση.
2. Διαμόρφωση εσωτερικής αγοράς με ελάχιστο μέγεθος ικανό να τροφοδοτήσει ζήτηση για τα προϊόντα της μεγάλης βιομηχανίας.
3. Διαμόρφωση αγοράς εργασίας. Δημιουργία εργατικού δυναμικού διαθέσιμου σε τιμές ανταγωνιστικές διεθνώς (σχετικώς χαμηλά ημερομίσθια).
4. Ο ιδεολογικός παράγοντας και η θέση της μισθωτής εργασίας στο κυρίαρχο σύστημα των αξιών.

Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση

Η προέλευση του βιομηχανικού κεφαλαίου στα πρώτα στάδια της εκβιομηχάνισης έχει απασχολήσει εντατικά την οικονομική ιστορία.

Το ζήτημα αντιμετωπίστηκε με όρους μεταφοράς κεφαλαίων, που είχαν προηγουμένως συσσωρευθεί αλλού -μακρινός απόηχος της μαρξιανής «πρωταρχικής συσσώρευσης».

Νεότερες έρευνες έχουν δείξει ότι η βιομηχανική επανάσταση δημιούργησε η ίδια τα κεφάλαιά της κατά την εξέλιξή της, εφόσον η εκκίνηση, στις πρώτες φάσεις, δεν απαιτούσε υποχρεωτικά δαπανηρές επενδύσεις και η υψηλή κερδοφορία, στα αρχικά στάδια, επέτρεπε τη συσσώρευση και τη διευρυμένη αναπαραγωγή.

Το σχήμα μπορεί να ισχύει και σε μεταγενέστερες εποχές, και συνήθως ισχύει για τα νέα πεδία, οπωσδήποτε όμως, προϊόντος του χρόνου οι «ολοκληρωμένοι» τεχνολογικά κλάδοι απαιτούν υψηλότερο κόστος αρχικής εισόδου.

Ωστόσο στην περίπτωση της Ελλάδας, απαραίτητη προϋπόθεση για την εκβιομηχάνιση, ειδικότερα κατά τα πρώτα στάδια της στα μέσα του 19ου αιώνα, ήταν η μεταφορά κεφαλαίων που είχαν δημιουργηθεί σε άλλους τομείς, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό και η επένδυση τους στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας.

Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση Η προέλευση των κεφαλαίων

Οι δίαυλοι μεταφοράς του πλεονάσματος προς τη βιομηχανία μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις απλουστευτικές κατηγορίες.

1. Μεταφορά πλεονάσματος από τους εγχώριους κεφαλαιούχους κυρίως από τον αγροτικό τομέα, το εμπόριο και τη ναυτιλία.
2. Επενδύσεις ξένου και ομογενειακού κεφαλαίου.
3. Επενδύσεις από το Κράτος με εγχώριους πόρους (φόροι, εσωτερικός δανεισμός έκδοση χαρτονομίσματος) ή με εξωτερικό δανεισμό.
4. Τράπεζες
5. Χρηματιστήριο

Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση

1. Μεταφορά πλεονάσματος από τους εγχώριους κεφαλαιούχους.

Οι πολλαπλοί ρόλοι των Ελλήνων κεφαλαιούχων και οι τοποθετήσεις των κεφαλαίων τους

Οι κάτοχοι κεφαλαίων στην Ελλάδα ήταν κάτοχοι γαιών και παραγωγοί, έμποροι των αγροτικών προϊόντων της περιοχής τους, μαγαζάτορες και πωλητές προϊόντων από άλλες περιοχές, τοκιστές, βιοτέχνες, ενοικιαστές φόρων, έμπορο-καπετάνιοι ή εφοπλιστές, ανάδοχοι μονοπωλίων, προεστοί.

Ορισμένοι από τους ρόλους αυτούς ήταν οικονομικοί και άλλοι πολιτικοί, αμέσως ή εμμέσως.

Τα κεφάλαια τους δεν διοχετεύονταν, κατά κανόνα, σε βιομηχανικές επενδύσεις.

Στην πλειονότητα τα κεφάλαια αυτά επανεπενδυόνταν στο εμπόριο και στην τοκογλυφία, τοποθετούνταν σε αγορές αστικής γης και τροφοδοτούσαν την κερδοσκοπία στο συνάλλαγμα κατά την περίοδο της υποτίμησης της δραχμής του 1886-1898, καθώς και την εκροή κεφαλαίου προς το εξωτερικό.

Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση

1. Μεταφορά πλεονάσματος από τους εγχώριους κεφαλαιούχους.

Οι λόγοι που απέτρεπαν τις επενδύσεις στη βιομηχανία

Το βάρος της ιδεολογικής παράδοσης ήδη από την εποχή της τουρκοκρατίας λειτουργούσε ενάντια στην ιδέα των βιομηχανικών επιχειρήσεων. Η αυθαίρετη οθωμανική εξουσία δεν προσέφερε την ασφάλεια που ενέπνεαν, ήδη από τον Μεσαίωνα, οι αστικοί θεσμοί των ευρωπαϊκών πόλεων. Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους η οθωμανική αυθαιρεσία αντικαταστάθηκε από την λιγότερο αυθαίρετη αλλά ανοργάνωτη και παράλογη ελληνική γραφειοκρατία.

Στο βάρος της μακραίωνης ανασφάλειας ήλθε να προστεθεί κατά το 19ο αιώνα το παράδειγμα των ομογενών επιχειρηματιών.

Γρήγορος πλουτισμός με το εμπόριο, τη ναυτιλία, το χρηματιστήριο, τα χρεόγραφα. Πλούτος κινητός, ευκίνητος, διεθνικός, διεσπαρμένος, κατάλληλος για μια διασπορά.

Ωστόσο τα οικονομικά αίτια αυτής της αδιαφορίας για τις επενδύσεις στην μεταποίηση ήταν ακόμη πιο σοβαρά. Ένα πρώτο σοβαρό αντικίνητρο για τις βιομηχανικές επενδύσεις ήταν η νομισματική αστάθεια, ειδικά μετά το 1886.

Ήταν φυσικό επομένως για τους φορείς του κεφαλαίου να εξασφαλίζουν το διαθέσιμο κεφάλαιο τους, η και να το αυξάνουν κερδοσκοπώντας με την υποτίμηση. Προαγορές συναλλάγματος από τους εισαγωγείς, είσπραξη προκαταβολών σε συνάλλαγμα με προπωλήσεις ελληνικών προϊόντων οι εξαγωγείς.

Ωστόσο η κυριότερη αιτία της αδιαφορίας ήταν οι εναλλακτικές δυνατότητες για άλλες επιχειρήσεις. Εμπορικές και χρηματιστικές δραστηριότητες, ενοικιάσεις και υπεκμισθώσεις φόρων, ναυτιλία. Το ποσοστό κέρδους στην βιομηχανία δεν ήταν υψηλότερο από τα κέρδη του εμπορίου της τοκογλυφίας και της ναυτιλίας.

Τέλος οι ομολογίες των δημοσίων δανείων, η πιο δημοφιλής επένδυση των ομογενών της διασποράς, συναγωνίζονταν καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα τις βιομηχανικές επενδύσεις αποφέροντας κέρδος 8-12%

Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση

2.1. Επενδύσεις ξένου κεφαλαίου

Οι ξένοι κεφαλαιούχοι, στις ανεξάρτητες υποανάπτυκτες χώρες προτιμούσαν την έμμεση και ασφαλέστερη διείσδυση με μέσο τα διεθνή δάνεια, ενώ οι άμεσες επενδύσεις στον ιδιωτικό τομέα ήταν περιορισμένες.

Οι άμεσες επενδύσεις ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα έγιναν σε περιόδους όπου η ελληνική οικονομία ενέπνεε εμπιστοσύνη στις ξένες αγορές δηλαδή σε περιόδους που χαρακτηριζόταν από εξυγιασμένα δημόσια οικονομικά και από σταθερό νόμισμα, συνήθως υπό την επίβλεψη των ξένων δανειστών.

Μέχρι το 1940 διακρίνουμε δύο τέτοιες περιόδους:

1η περίοδος 1898-1912: Με την επιβολή του διεθνούς νομισματικού ελέγχου το ξένο κεφάλαιο που επανακάμπτει στην Ελλάδα δεν ενδιαφέρεται μόνο για τα δημόσια δάνεια αλλά για πρώτη φορά αρχίζει να συμμετέχει σε επιχειρήσεις κάθε είδους.

Ξένα κεφάλαια, στην πλειονότητά τους γαλλικά, συμμετέχουν κατά προτεραιότητα στα μετοχικά κεφάλαια τραπεζών (Τράπεζας Αθηνών, Τράπεζας Ανατολής) αλλά και διαφόρων εταιριών όπως της Οίνων και Οινοπνευμάτων, της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρίας, μεταλλείων αλλά και ασφαλιστικών εταιριών.

2η περίοδος 1927-1931: η εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών, υπό τις επιταγές του Πρωτοκόλλου της Γενεύης και η νομισματική σταθεροποίηση που ακολούθησε αποκατέστησαν την εμπιστοσύνη προς την ελληνική οικονομία.

Το γεγονός αυτό ευνόησε την επαναδραστηριοποίηση στην Ελλάδα των ξένων κεφαλαίων, τα οποία ήδη από το 1925 σε συνεργασία με τις μεγάλες ελληνικές τράπεζες συνάπτουν συμβάσεις με το ελληνικό δημόσιο με σκοπό την εκμετάλλευση παραγωγικών τομέων της οικονομίας (ύδρευση, ηλεκτρισμός, τηλεφωνία, αποξηραντικά έργα).

Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση

2.1. Οι ομογενείς κεφαλαιούχοι

Ήταν τυπικοί επιχειρηματίες με την στυγνότητα που απαιτεί η επιχειρηματική δραστηριότητα· ήταν και «μεταπράτες» και κερδοσκόποι αλλά ήταν και «φιλοπάτριδες».

Απόντες από την Ελληνική αγορά μέχρι το 1868 έκαναν μαζικές τοποθετήσεις μεταξύ 1869 και 1914.

Οι τοποθετήσεις αυτές συνέβαλαν σημαντικά στον εκχρηματισμό της οικονομίας.

Δραστηριοποιήθηκαν κυρίως στον τριτογενή τομέα και οι τοποθετήσεις τους μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες που αποκαλύπτουν άλλοτε ένα συντηρητισμό και άλλοτε τάσεις κερδοσκοπίας.

Στην πρώτη κατηγορία, που χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό εντάσσονται οι τραπεζικές καταθέσεις, οι μετοχές της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και η αγορά αστικών ακινήτων.

Στη δεύτερη κατηγορία, που κυριαρχούν οι κερδοσκοπικές τάσεις ανήκουν οι αγοραπωλησίες μεγάλης αγροτικής και αστικής ιδιοκτησίας, η κερδοσκοπία στο συνάλλαγμα και το χρηματιστήριο και οι μεγάλες αγοραπωλησίες ομολόγων δημοσίου.

Οι ομογενείς ήταν επίσης οι διαμεσολαβητές και οι διαχειριστές των Εθνικών Δανείων ενώ παράλληλα δάνειζαν βραχυπρόθεσμα τις ελληνικές κυβερνήσεις προκειμένου να ανταποκριθούν στις αυξημένες δανειακές υποχρεώσεις τους.

Είναι γεγονός ότι οι περισσότεροι ομογενείς επιχειρηματίες απέφευγαν τις βιομηχανικές επενδύσεις.

Ωστόσο δεν απέκλειαν και τις εγχώριες επενδύσεις με ορίζοντες πιο μακροχρόνιους, ακόμη και τις βιομηχανικές, όταν η προσδοκία του κέρδους ήταν ελκυστική και κυρίως, όποτε η Ελλάδα τους φαινόταν ασφαλές πεδίο για τέτοιες ακινητοποιήσεις κεφαλαίου.

Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση

3. Επενδύσεις από το Κράτος

Οι δημόσιες επενδύσεις ήταν μηδαμινές σε σχέση με το ύψος των προϋπολογισμών και του εθνικού εισοδήματος και αυτό ακόμη και στην δεκαετία του 1880 που θεωρείται η χρυσή εποχή των δημοσίων επενδύσεων.

Μεταξύ 1832 και 1872 οι δαπάνες για δημόσιες επενδύσεις δεν ξεπέρασαν το 3% των συνολικών δαπανών και την δεκαετία του 1880 δεν ξεπέρασαν το 5%, κατά μέσο όρο συμπεριλαμβανομένων και των επενδύσεων στο σιδηροδρομικό δίκτυο.

Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση

4. Τράπεζες και Βιομηχανία

Ασφαλώς δεν μπορεί κανείς να μιλήσει για βιομηχανική πίστη στην Ελλάδα, τον 19ο αιώνα.

Η Εθνική, η μεγαλύτερη και μοναδική ως το 1864 τράπεζα, δεν μπορούσε ως εκδοτική τράπεζα να ασκήσει πραγματική, μακροπρόθεσμη βιομηχανική πίστη.

Τον 19ο αιώνα παρείχε στις σημαντικότερες βιομηχανικές επιχειρήσεις τους δύο τύπους βραχυπρόθεσμων πιστώσεων που διέθετε, τους ανοιχτούς λογαριασμούς και τα απλά ενυπόθηκα δάνεια, που σε ομαλούς καιρούς ανανεώνονταν με σχετική ευκολία.

Παράλληλα η Εθνική Τράπεζα συμμετείχε στο κεφάλαιο εταιριών που σχετίζονταν με τα μεγάλα έργα εποχής (αποξήρανση Κωπαΐδας, Διώρυγα της Κορίνθου) ή σε νέες εταιρίες αιχμής των αρχών του 20ου αιώνα (Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, Οίνων και Οινοπνευμάτων).

Η συνεχής αύξηση των χορηγήσεων της ΕΤΕ προς το δημόσιο περιόριζε το σύνολο των χορηγήσεων της προς την ιδιωτική οικονομία.

Οι νέες τράπεζες επιχειρήσεων (Γενική Πιστωτική Τράπεζα και Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως), που ιδρύθηκαν μετά το 1872 χρηματοδότησαν ορισμένες σημαντικές επιχειρήσεις (όπως το Πυριτιδοποιείο και η Εταιρεία Δημοσίων και Δημοτικών Έργων) και κυρίως τις σιδηροδρομικές εταιρείες.

Τέλος, με την ανάκαμψη και αναδιάρθρωση του τραπεζικού συστήματος στις αρχές του 20ού αιώνα, και κυρίως με την πολιτική της Τράπεζας Αθηνών, που έλαβε ενεργό μέρος σε μεγάλες επιχειρήσεις της εποχής, οι σχέσεις τραπεζών και βιομηχανίας μπήκαν σε νέα εποχή.

Οι στρατηγικές των κεφαλαίων και η εκβιομηχάνιση

5. Ο ρόλος του Χρηματιστηρίου

Πέρα από τα προσωπικά και οικογενειακά περιουσιακά στοιχεία, οι βιομήχανοι μπορούσαν, θεωρητικά, να αντλήσουν κεφάλαια από την κεφαλαιαγορά και, φυσικά, από τις τράπεζες.

Πριν ακόμα από την επίσημη λειτουργία του Χρηματιστηρίου (1880) η «μεταλλομανία» της περιόδου 1870-1873 και η αθρόα ίδρυση ανωνύμων εταιρειών στον τομέα αυτό είχαν δημιουργήσει το «ανεπίσημο» χρηματιστήριο του καφενείου «Ωραία Ελλάς».

Ωστόσο η κρίση που ξέσπασε το 1873, μετά τη μεγάλη κερδοσκοπία στις μετοχές της Εταιρείας των Μεταλλουργιών Λαυρίου, και το πλήθος των θυμάτων της, ανέστειλαν τις τάσεις αυτές.

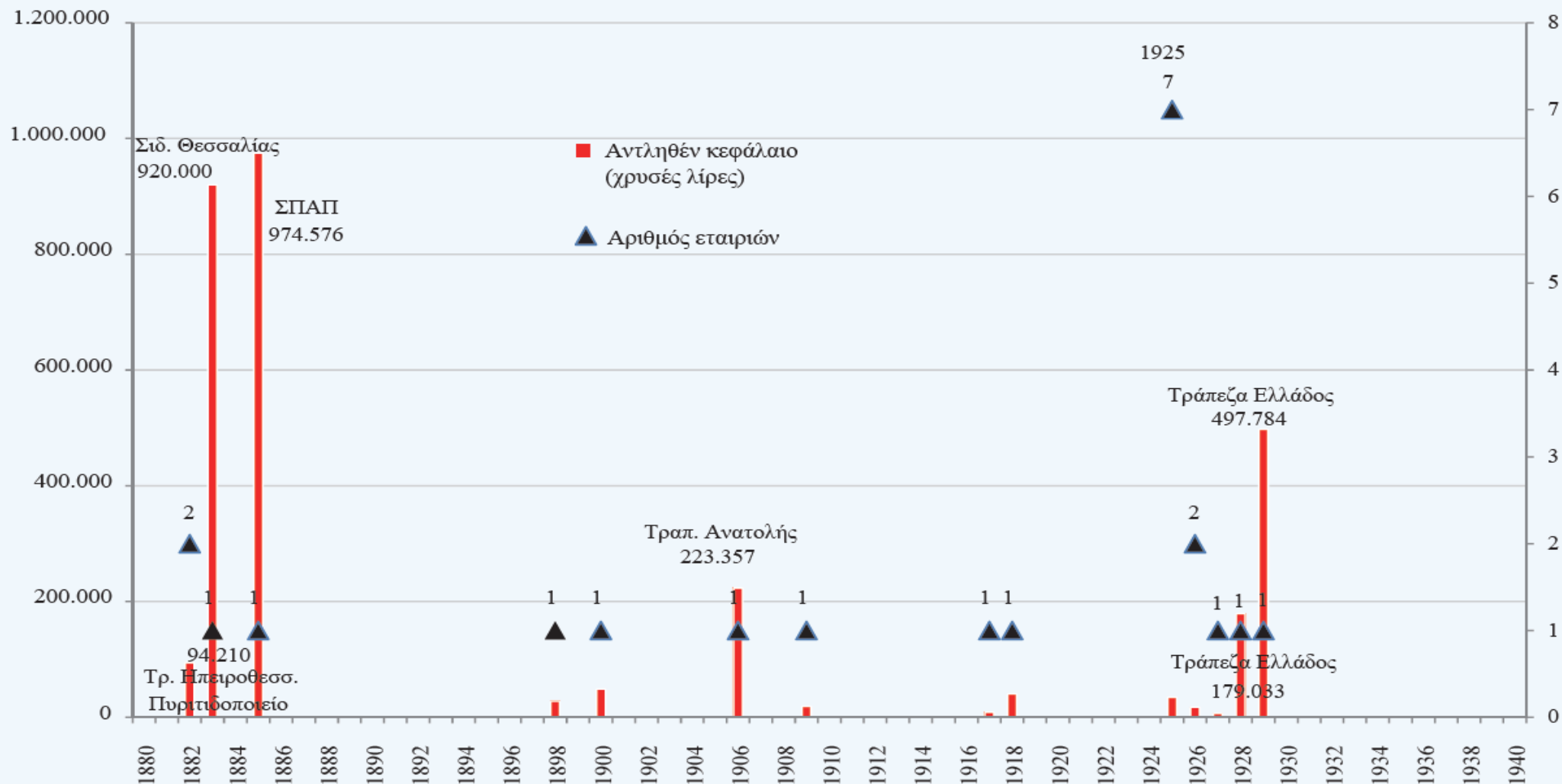
Μετά την έναρξη της επίσημης λειτουργίας του Χρηματιστηρίου και μέχρι το 1890 λίγες εταιρίες που σχετίζονταν με την οικονομική συγκυρία της όπως το Ελληνικό Πυριτιδοποιείο, Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας ή οι Σιδηροδρομικές Εταιρίες αντλήσαν κεφάλαια μέσω της χρηματιστηριακής αγοράς.

Ήταν εταιρίες που έλεγχαν μονοπωλιακά τους τομείς στους οποίους δραστηριοποιούνταν και συνδέονταν με το δημόσιο είτε μέσω επιχορηγήσεων είτε μέσω κρατικών προμηθειών είτε τέλος μέσω προνομιακής διαχείρισης κρατικών πόρων (εκδοτικό προνόμιο).

Τα κεφάλαια που ζητούσαν, ειδικότερα οι εταιρίες σιδηροδρόμων, μέσω της δημόσιας προσφοράς τίτλων ξεπερνούσαν τις περιορισμένες δυνατότητες της ελληνικής χρηματαγοράς, με αποτέλεσμα η πρόσκληση ενδιαφέροντος για αγορά μετοχών να λαμβάνει διεθνή διάσταση απευθυνόμενη τόσο στο ομογενειακό κεφάλαιο όσο και γενικότερα σε ξένους επενδυτές.

Κατά τον 20ο αιώνα και μέχρι το 1940 μαζικές αντλήσεις κεφαλαίου μέσω του Χρηματιστηρίου θα γίνουν κυρίως τις περιόδους 1906-1913 και 1924-1928.

Διάγραμμα Δ4. ΙΡΟΣ και Δημόσιες Εγγραφές πριν από την εισαγωγή στο ΧΑΑ, 1880-1940 (χρυσές λίρες)

Διαμόρφωση εσωτερικής αγοράς

Ένας απαραίτητος όρος για την ανάπτυξη μεγάλων βιομηχανικών μονάδων ήταν και η διαμόρφωση μιας ενιαίας και ομοιογενούς εσωτερικής αγοράς. Όπως πολύ χαρακτηριστικά σημειώνει και ο ιστορικός P. Vilar, "η εξωτερική αγορά παρέχει κίνητρα, η αποικιακή αγορά εξασφαλίζει πλούτη, αλλά η εσωτερική αγορά είναι εκείνη που εδραιώνει αποφασιστικά τον νέο τρόπο παραγωγής".

Στην περίπτωση της Ελλάδας είχαμε να κάνουμε με μικρές αγορές συγκροτημένες σε τοπικό και συνοικιακό επίπεδο.

Το χαρακτηριστικό των αγορών αυτών ήταν τα χαμηλά εισοδήματα των καταναλωτών και η ζήτηση για αγαθά πρώτης ανάγκης κυρίως τρόφιμα και ενδύματα.

Η αγορά αγαθών με πίστωση (βερεσέ) ήταν πολύ συνηθισμένο φαινόμενο και για το λόγο αυτό οι προσωπικές σχέσεις μεταξύ καταναλωτή και παραγωγού ή εμπόρου έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις συναλλαγές.

Το γεγονός αυτό ευνόησε τον κατακερματισμό της παραγωγής και τη δημιουργία επιχειρήσεων μικρού και μεσαίου μεγέθους με στοιχειώδη εργαλειακό εξοπλισμό.

Μεταξύ των δυσχερειών στις οποίες προσέκρουσε η προσπάθεια σχηματισμού εθνικής αγοράς, θα πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα η ύπαρξη -μέχρι και το 1949- τοπικών δημοτικών τελών.

Τα δημοτικά τέλη νόθευαν τον ελεύθερο ανταγωνισμό επειδή καθιστούσαν απαγορευτική την πώληση, σε μια συγκεκριμένη τοπική αγορά, (π.χ. της Αθήνας) εμπορευμάτων που είχαν παραχθεί σε μια άλλη πόλη (π.χ. την Θεσσαλονίκη)..

Τα προβλήματα στην διαμόρφωση της αγοράς εργασίας

(I)

Ένα σημαντικό εμπόδιο στην διαδικασία της εκβιομηχάνισης αποτελούσε η πάγια έλλειψη εργατικού δυναμικού.

Ο μεγάλος αριθμός των ξένων εργατών και η μόνιμη εγκατάστασή τους στη χώρα συνιστούν απόδειξη της αντίστασης της ελληνικής υπαίθρου απέναντι στα καλέσματα της νεοεμφανιζόμενης ελληνικής βιομηχανίας.

Το φαινόμενο της απασχόλησης ξένης εργατικής δύναμης ούτε συγκυριακό ήταν ούτε αφορούσε μόνο ειδικευμένο εργατικό δυναμικό.

Πολλοί από αυτούς κάλυπταν τις ανάγκες της αγροτικής οικονομίας για μόνιμους και εποχικούς εργάτες.

Άλλοι απαντούσαν στην ζήτηση ειδικευμένων εργατών για την βιομηχανία και ανειδίκευτων για τα δημόσια έργα.

Αλβανοί εργάτες προσλαμβάνονται στα δημόσια έργα και την Κωπαΐδα, Ιταλοί και Ισπανοί ειδικευμένοι εργάτες εισάγονταν στο Λαύριο.

Οι αιτίες της έλλειψης εργατικού δυναμικού θα πρέπει να αναζητηθούν σε δύο βασικούς παράγοντες. Στην μικρή αγροτική ιδιοκτησία που κυριαρχούσε στην ελληνική ύπαιθρο και στην εξωτερική μετανάστευση.

Τα προβλήματα στην διαμόρφωση της αγοράς εργασίας (II)

Βέβαια η συμπεριφορά των στρωμάτων του αγροτικού πληθυσμού απέναντι στην μισθωτή εργασία και την μετανάστευση παρουσίαζε αρκετές διαφοροποιήσεις.

Μια πρώτη διαφοροποίηση έγκειται στην έκταση και στην ποιότητα των καλλιεργούμενων γαιών.

Από την μια μεριά τοποθετούνται τα αγροτικά νοικοκυριά που διαθέτουν επαρκείς γαίες για την παραγωγή εμπορευματικών καλλιεργειών οι οποίες τους εξασφαλίζουν μια ικανοποιητική διαβίωση.

Από την άλλη μεριά βρίσκονται οι λίγοι ακτήμονες και οι αγρότες οι οποίοι κατέχοντας γαίες δεύτερης ποιότητας παράγουν μόνο για τις δικές τους ανάγκες (αυτοκατανάλωση) και τις ανταλλαγές σε τοπικό επίπεδο.

Οι μικροί καλλιεργητές οι οποίοι διαθέτουν σχετικά εύφορες δεν τροφοδοτούν την αγορά εργασίας.

Η κατηγορία αυτή των αγροτών συνδυάζει τις αυτοκαταναλωτικές καλλιέργειες με τη συστηματική καλλιέργεια ενός εμπορευματικού προϊόντος που συμβάλει στην οικονομική ασφάλεια του νοικοκυριού. Οι επιλογές είναι κυρίως προϊόντα πολυτελείας όπως σταφίδα μέχρι το 1892, καπνός από το 1880 και ιδιαίτερα μεταξύ 1923 και 1940, και πρώιμα φρούτα και λαχανικά μεταξύ 1950 και 1980.

Τα πτωχά αγροτικά νοικοκυριά λύνουν τα άμεσα προβλήματα επιβίωσης με την αναζήτηση εποχικής στις μεσαίες και μεγάλες ιδιοκτησίες. Η εποχική εργασία αποφέρει ένα συμπληρωματικό εισόδημα ενώ παράλληλα επιτρέπει την καλλιέργεια των γαιών που ανήκουν ή που είναι νοικιασμένες από το αγροτικό νοικοκυριό. Με άλλα λόγια η εποχική απασχόληση έρχεται να συμπληρώσει τις αυτοκαταναλωτικές καλλιέργειες.

Τα προβλήματα στην διαμόρφωση της αγοράς εργασίας (III)

Σε αντίθεση με τις εποχικές αγροτικές απασχολήσεις, η απασχόληση στις πόλεις έχει λίγο έως πολύ το στοιχείο της μονιμότητας.

Έτσι η συνεχής μετανάστευση ενός ή περισσότερων μελών του αγροτικού νοικοκυριού μπορεί να αποβεί σε βάρος της αγροτικής εκμετάλλευσης, αίροντας με αυτό το τρόπο την ασφάλεια που παρέχει η γη και η αυτοκατανάλωση.

Με άλλα λόγια η εποχική εργασία συνιστά μια διέξοδο που προστατεύει τους ακτήμονες και τα πτωχά αγροτικά νοικοκυριά από την απόλυτη εξαθλίωση.

Ορισμένες φτωχές αγροτικές οικογένειες έστελναν στις πόλεις και ειδικότερα στην πρωτεύουσα, ορισμένα νεαρά μέλη τους, αγόρια ή κορίτσια, προς αναζήτηση καλύτερης τύχης. Ο βασικός τροφοδότης των πόλεων σε παιδιά ήταν κυρίως τα νησιά και οι ορεινές περιοχές της Πελοποννήσου. Τα αγόρια εργάζονταν κυρίως, σε διάφορα καταστήματα συντοπιτών τους ως μαθητευόμενοι ή βοηθοί ενώ τα κορίτσια απασχολούνταν ως υπηρέτριες σε διάφορες αστικές οικογένειες.

Ωστόσο, απουσίασαν φαινόμενα που θα προκαλούσαν τη βίαιη και μαζική έξοδο αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις (όπως για παράδειγμα οι περιφράξεις στην Αγγλία του 18ου αιώνα).

Ακόμη και όταν, γύρω στα τέλη του 19ου αιώνα η "κρίση της σταφίδας" έπληξε την πελοποννησιακή ύπαιθρο, η εξωτερική μετανάστευση ήταν εκείνη που προσφέρθηκε ως διέξοδος για τα δημογραφικά πλεονάσματα που δημιουργήθηκαν.

Τα προβλήματα στην διαμόρφωση της αγοράς εργασίας (IV)

Η μετανάστευση είναι από τα δομικά χαρακτηριστικά του ελληνικού οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, διαχρονικό φαινόμενο που διαρκεί επί αιώνες.

Τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα απορροφούσαν με κανονικότητα τα δημογραφικά πλεονάσματα και τα οδηγούσε προς την Αδριατική, τη βόρεια Βαλκανική και την Κεντρική Ευρώπη το 18ο αιώνα, προς τη Μαύρη Θάλασσα, την Μ. Ασία και την Αίγυπτο (περίπτωση των χιλιάδων Ελλήνων που εργάστηκαν στην διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ πριν γίνουν μικροέμποροι στο Κάιρο, στην Αλεξάνδρεια, και στο Πόρτ-Σαϊντ), τον 19ο αιώνα, στις ΗΠΑ στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, στην Αφρική και την Αυστραλία μετά το 1920 και τέλος προς την Δ. Γερμανία μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Μετανάστευση από την Ελλάδα 1896-1977

Φάσεις	Αριθμός μεταναστών	Κύριοι Προορισμοί
1896-1929	416.203	ΗΠΑ
1930-1959	321.018	Αυστραλία
1960-1977	1.092.521	Ο. Δ. Γερμανίας

Τα ρεύματα αυτά λειτούργησαν σαν μια δικλείδα ασφαλείας και σαν ένας μηχανισμός κοινωνικής εξισορρόπησης. Έτσι η μετανάστευση ήταν ένα από τα στοιχεία που προσέδωσε μια διαχρονική ελαστικότητα στις κοινωνικές δομές του Ελληνικού Σχηματισμού.

Τα προβλήματα στην διαμόρφωση της αγοράς εργασίας

(V)

Με άλλα λόγια οι διέξοδοι που προσφέρουν τόσο η μετανάστευση όσο και οι πολλαπλές δραστηριότητες απέτρεψαν την απόλυτη εξαθλίωση των αγροτικών νοικοκυριών και την βίαιη έξοδο προς τις πόλεις.

Εκείνο όμως που χαρακτηρίζει την αγροτική έξοδο στην Ελλάδα είναι ο προσανατολισμός της. Ο αγρότης που έφτανε στην πόλη, ακόμη και αν ήταν αναγκασμένος να αναζητήσει δουλειά στο βιομηχανικό εργοστάσιο, έβλεπε τη μισθωτή εργασία ως προσωρινή κατάσταση. Επιδιώξή του ήταν να ενταχθεί στα μικροαστικά στρώματα της πόλης και ο ελληνικός αστικός χώρος του πρόσφερε τις ευκαιρίες για να το επιτύχει. Έτσι, τις περισσότερες φορές, κατάφερνε να δημιουργήσει την δική του μικροεπιχείρηση, βιοτεχνική ή εμπορική, ή κατάφερνε με την βοήθεια κάποιου πολιτικού μέσου να "διορισθεί στο δημόσιο" ως κλητήρας ή κάτι ανάλογο.

Τα φαινόμενα αυτά συνέβαλαν στον μετασχηματισμό της Αθήνας από ένα χωριό των 4.000 κατοίκων το 1830, σε μια πόλη 400.000 το 1930 και ένα πολεοδομικό κολοσσό 3 εκατ. το 1980.

Επίσης συνέβαλαν στην υπέρμετρη ανάπτυξη του μικρεμπορίου και των υπηρεσιών και στη διόγκωση των δημοσίων υπηρεσιών.

Επίσης, κάτι άλλο που χαρακτηρίζει τα εργατικά και μικροαστικά στρώματα στην Ελλάδα κατά τον 19ο και 20ο αιώνα είναι οι πολλαπλές απασχολήσεις. Ο εργάτης μεταπηδά από τον ένα βιομηχανικό κλάδο στον άλλο, από τη βιομηχανία στη γεωργία ή αντίστροφα και από το καθεστώς της αυτοαπασχόλησης στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας.

Το γεγονός αυτό λειτούργησε ανασταλτικά στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Τα εργοστάσια, για να μπορέσουν να λειτουργήσουν σε συνεχή βάση, έχουν ανάγκη από ένα μόνιμο και πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό που θα εργάζεται, όχι με τους "φυσικούς" ρυθμούς που συναντάμε στην αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή αλλά με τους ρυθμούς που επιβάλλουν οι μηχανές.

Ο ιδεολογικός παράγοντας Η θέση της μισθωτής εργασίας στο κυρίαρχο σύστημα των αξιών.

(I)

Στο αρνητικό πλαίσιο που ήδη αναφέραμε έρχεται να προστεθεί και ένας άλλος παράγοντας που κινείται στην σφαίρα των νοητικών φαινομένων και αφορά τη θέση που κατέχει η χειρωνακτική εργασία, ιδιαίτερα με την μισθωτή της μορφή, στο σύστημα των αξιών της νεοελληνικής κοινωνίας.

Η ελληνική κοινωνία, και όχι μόνο κατά την περίοδο που εξετάζουμε, χαρακτηρίζεται από την έλλειψη σαφών ταξικών ορίων και από την δυνατότητα επομένως σχετικά εύκολων μεταπηδήσεων.

Για το λόγο αυτό υπήρχε βαθιά αποστροφή για τη χειρωνακτική εργασία, η οποία ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την κυρίαρχη προσδοκία που ήταν, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η ένταξη στα μικροαστικά στρώματα των πόλεων.

Παράλληλα επικρατούσε η αντίληψη ότι το ασφαλέστερο μέσο για την επίτευξη του στόχου αυτού, ήταν η μόρφωση με τη γενική της έννοια.

Κάθε ελληνική οικογένεια, ανεξάρτητα από την κοινωνική της προέλευση, θεωρούσε υποχρέωσή της να προσφέρει στα νεαρά μέλη της τη δυνατότητα μιας στοιχειώδους, έστω, εκπαίδευσης.

Βέβαια, οι οικογενειακές αυτές στρατηγικές αφορούσαν περισσότερο τα αγόρια στα οποία επενδύονταν και οι προσδοκίες για κοινωνική άνοδο.

Αντίθετα, η μόρφωση των κοριτσιών, ιδιαίτερα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων δεν θεωρούνταν απαραίτητη, αφού σε τελευταία ανάλυση, ο ρόλος που τους επιφύλασσε η κοινωνία ήταν η ενασχόληση με το σπίτι και με την ανατροφή των παιδιών.

Η κλασικού προσανατολισμού παιδεία που πρόσφερε η ελληνική εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες, αναπαρήγαγε και ενδυνάμωνε την αντίληψη αυτή

Ο ιδεολογικός παράγοντας Η θέση της μισθωτής εργασίας στο κυρίαρχο σύστημα των αξιών. (II)

"Η πολιτεία είχαν εγκαταλείψει εκτός γραμμάτων την γεωργίαν, εκτός γραμμάτων πάσαν βιομηχανίαν, και ο θέλων να εκπαιδεύσει τα τέκνα του ηναγκάζετο να τα απομακρύνει από πάσης άλλης εργασίας.

Πολλά είδη εργασίας, αν μη πάσα σωματική εργασία καθίστατο σχεδόν αξία περιφρονήσεως εις την στρεβλουμένην μαθητικήν αντίληψιν, και η γεωργία παριστάνετο ως βάνουσος και χυδαία τέχνη, ώστε να παραπέμπονται "να φυλάνε βόδια!" οι υιοί των γεωργών μαθηταί... αφού δεν ήσαν άξιοι να αποστηθίζουν ευχερώς τους γραμματικούς κανόνας".

Όμως μόνο το 28% των αποφοίτων των δημοτικών σχολείων συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους και σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο, το Πολυτεχνείο ή τις στρατιωτικές σχολές. Τί γίνεται όμως με το υπόλοιπο 72%;

"Αυτοί, απόφοιτοι της πρώτης ή δευτέρας ή τρίτης τάξεως, μηδεμίαν εργασία και τέχνην διδαχθέντες, προς ουδεμίαν προπαρασκευασθέντες, άγοντες ηλικίαν ήδη 12-14 ετών, εντρεπόμενοι, κατά το πλείστον, να θέσουν το χέρι επί του αρότρου αν είναι υιοί γεωργών, θεωρούμενοι υπό των απλοϊκών γονέων ότι είναι γραμματισμένοι πλέον, ρίπτονται εις το πέλαγος του βίου με μόνα εφόδια τα εκ των γραμματικών των γνώσεων, επιζητούντες επί τινα χρόνον θέσιν υπηρετού ή υπαλλήλου εις οιοδήποτε είδους κατάστημα, έως ου γίνουν και οι ίδιοι μικρέμποροι, παντοπώλαι ή εδωδιμοπώλαι ή οινοπώλαι ή καφεπώλαι...

Έτσι η πληθώρα των επιτηδευματικών τάξεων των διαφόρων μικρεμπόρων και μικροπωλητών και η αραίωσις των παραγωγικών τοιούτων οφείλεται σχεδόν κατά το όλον εις το πλημμελές και απρονόητον του κρατήσαντος εκπαιδευτικού συστήματος εν τη στοιχειώδη μάλιστα εκπαίδευση".

(Ε. Ρέπουλης, Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως, Αθήνα 1912, σ. 43-44).